

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Το 1928, ο φιλόλογος και σημαντικός ερευνητής του Παπαδιαμάντη Οκτάβιος Μερλιέ, επισκέπτεται την Σκιάθο. Θέλοντας να εμπλουτίσει τις μελέτες του και προσπαθώντας να αφογκραστεί το περιβάλλον του Παπαδιαμάντη, εν μέσω μάλιστα Μεγάλης Εβδομάδος, πηγαίνει σε πολλά σημεία του νησιού. Στην μικρή εκκλησία της Απάνω Ενορίας, σημειώνει τα εξής: «Τὰ ὀστᾶ τοῦ [δηλ. τοῦ Παπαδιαμάντη] πάροθηκαν μέσω ἑκταφῆς τρία χρόνια μετά το θάνατό του, καὶ τὰ φυλᾶνε σὲ μιὰ μικρὴ θήκη ποῦ περιέχει τὸ κρανίον, ἓνα μικρὸ κίτρινο κρανίον, καὶ μερικὰ ὀστᾶ.»¹ Μια ηλικιωμένη γυναίκα του δείχνει «τά φτωχὰ λείψανα»² και εν συνεχεία τα αφήνει ανεπιτήδευτα στο πρεβάζι του παραθύρου της εκκλησίας. Πάνω στη μικρή ξύλινη λειψανοθήκη ο Μερλιέ παρατηρεῖ ἓνα τετράστιχο, γραμμένο ἀπὸ τον φίλο του Παπαδιαμάντη, Μιλτιάδη Μαλακάση:

«Ὁ κάθε στοχασμός σου

ἄσμάτων ἄσμα

Στὸν κόσμον τὸν δικό σου

κόσμος τὸ κάθε πλάσμα».³

Ποιος εἶναι αὐτός ο κόσμος του Παπαδιαμάντη που ἀναφέρει ο Μαλακάσης; Τι ἔχει αὐτός ο κόσμος να ἐπισημάνει και να υπενθυμίσει στην σημερινή λειτουργική πραγματικότητα; Σε αὐτά τα ἐρωτήματα θα προσπαθήσω συνοπτικά να ἀπαντήσω, στηρίζοντας τρεῖς ἐπιμέρους υποθέσεις ἐργασίας:

Υπόθεση 1^η: Ο λόγος του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη μπορεί να ἔχει βαρύνουσα σημασία στην λειτουργική πράξη της Ορθοδόξου Ἐκκλησίας.

Προτού κάποιος προχωρήσει στην συναγωγή των λειτουργικῶν στοιχείων του ἔργου του Παπαδιαμάντη, πρέπει πρῶτα να θέσει τα κριτήρια εκείνα που τα καθιστοῦν ἐγκυρα και ἀξιόπιστα στον ὅποιο κριτικό ἔλεγχο.

¹Merlier Oct., *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Δόμος, Ἀθήνα 2016. (Τίτλος πρωτοτύπου: *Skiathos, île grecque*, Paris) σελ. 70-71.

² Αὐτόθι.

³ Αὐτόθι.

Στα θέματα εκκλησιαστικής ζωής, το αντίθετο της γνώσης είναι όχι η άγνοια, αλλά η γνώμη. Αναφέρει ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος: «Δεν μπορεί καθένας να φιλοσοφεί περί του Θεού. Το θέμα δεν είναι τόσο φθηνό και κατώτερο.»⁴ Επισημαίνει ακόμη πως για τα θέματα αυτά αποφαίνονται εκείνοι οι οποίοι, αν ακόμη δεν έχουν φθάσει στην θεωρία του Θεού, «έχουν καθαρίσει ή τουλάχιστον καθαρίζουν την ψυχή και το σώμα»⁵. Τηρουμένων των αναλογιών, η αυθεντικότητα του βιώματος είναι το καλύτερο εχέγγυο και για όποιον προσεγγίζει την λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Δεν αρκεί κανείς απλώς να αποφαίνεται στα της λατρείας, αλλά πρωτίστως οφείλει να εμφορείται από το πνεύμα και την εμπειρία που θα καθιστούν τον λόγο του επαρκή και άξιο προσοχής.

Ο Παπαδιαμάντης, εναρμονίζει την ζωή του με τα παραπάνω, καθώς ήταν διαρκής μέτοχος στην λειτουργική και μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας. Μεγαλώνει και αναπτύσσεται συγγραφικά από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα έως και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} (1851-1911)⁶, περίοδο που η παρουσία των Κολλυβάδων είναι πολύ έντονη στην γενέτειρά του. Τα λειτουργικά του βιώματα άρχονται από την παιδική του ηλικία και αποτελούν, εκτός από την βασική πρώτη ύλη του έργου του, σπουδαιότατες λειτουργικές πηγές για την κολλυβαδική παράδοση και την μετάδοσή της στα λαϊκά στρώματα της Σκιάθου, με κατάλοιπά της να επιβιώνουν και επί των ημερών μας. Υιός του ιερέα Αδαμάντιου Εμμανουήλ, βρισκόταν συχνά μαζί του στις διάφορες ακολουθίες, παρατηρώντας πως ο πατέρας του ήταν «κόσμημα περικαλλές τῶν ἐκκλησιαστικῶν πανηγύρεων, ὅτε ἡ παρουσία τοῦ ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητος. Διότι στολισμένος μὲ καθαρὰν ἀπαγγελίαν, ἀπλοῦς καὶ ἀπέριττος τοὺς τρόπους, καθαρὸς καὶ σεμνὸς ἐν τῇ περιβολῇ προσέδιδεν ἀφελῆ μεγαλειότητα εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀκολουθίας».⁷ Η παιδεία του στα εκκλησιαστικά, εντείνεται ακόμη περισσότερο από την επαφή με τον λόγιο Κολλυβά Διονύσιο Επιφανιάδη, με τον οποίον ήταν και συγγενείς. Ο Γέρων Διονύσιος (1808 - 1887)⁸ ήταν μια από τις εξέχουσες μορφές των λογίων Κολλυβάδων ασκητών, ο οποίος ξεκινώντας από την Σκιάθο, διήλθε πολλά μέρη της Ελλάδος,

⁴ Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός Λόγος*, 1, 3, εκδ. Migne PG.: «Ὁὐ παντός, ὃ οἶτοι, τὸ περὶ θεοῦ φιλοσοφεῖν, οὐ παντός· οὐχ οὔτω τὸ πρᾶγμα εὖνον καὶ τῶν χαμᾶι ἐρχομένων. προσθήσω δέ, οὐδὲ πάντοτε, οὐδὲ πᾶσιν, οὐδὲ πάντα, ἀλλ' ἔστιν ὅτε, καὶ οἷς, καὶ ἐφ' ὅσον. οὐ πάντων μὲν, ὅτι τῶν ἐξητασμένων καὶ διαβεβηκότων ἐν θεωρίᾳ, καὶ πρὸ τούτων καὶ ψυχῆν καὶ σῶμα κεκαθαυμένων, ἢ καθαιρομένων, τὸ μεριώτατον», πρβλ. στο: Ρωμανίδου π. Ιω., *Κριτικὸς ἔλεγχος τῶν ἐφαρμογῶν τῆς Θεολογίας*, σελ. 488.

⁵ Ο. π.

⁶ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Χρονολογικὸς δείκτης τῆς ζωῆς του Παπαδιαμάντη», *Ἄπαντα*, τ. Α', φιλολ. επιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1992., σελ. λγ'.

⁷ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Παπα-Ἀδαμάντιος Οἰκονόμος», *Ἄπαντα*, ὁ.π., τ. Ε', σελ. 332-333.

⁸ Επιφανιάδη Π., *Ὁ Γέροντας Διονύσιος*, Αθήνα 1983.

επανδρώνοντας μοναστήρια, διδάσκοντας και καθοδηγώντας τον λαό, για να καταλήξει ξανά στο νησί του, όπου ίδρυσε το μονύδριο του Προφήτη Ηλία. Ποικίλες μαρτυρίες αναφέρουν πως εκεί, εκτός από το πλήθος που προσερχόταν, ειδικά στις πολύωρες αγρυπνίες⁹, «ἀνέβαινον συχνὰ καὶ ἐπεσκέπτετο τὸν θεῖον των, οἱ δύο μετέπειτα ἅγιοι τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων [Παπαδιαμάντης - Μωραϊτίδης]. Ἄν καὶ οἱ ἴδιοι λόγιοι, ἐκάθητο καὶ ἐμαθήτεον παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Λογιωτάτου Γέροντα. Ἐφάνη δὲ ἡ ἐπίδρασις ὅλων αὐτῶν τῶν σοφῶν ὑποδείξεων, συμβουλῶν καὶ ἐλέγχων ἐπὶ τῶν δύο μαθητῶν.»¹⁰ Με την σχέση του αυτή ο Παπαδιαμάντης υιοθέτησε την αγάπη για την ακριβή τήρηση του Τυπικού, ώστε και αργότερα ως ψάλτης, όταν υπήρχε κάποια παρεκτροπή στο Τυπικό ή κάποιος θόρυβος που παρασάλευε την τάξη, εκείνος «μετεβάλλετο εἰς αὐστηρότατον ἐπιτιμητὴν καὶ ἐπεφώνει καὶ ἐπετίμα καὶ ἐκραύγαζεν»,¹¹ όπως μαρτυρεί και ο σύγχρονός του συγγραφέας, Γεράσιμος Βώκος. Εκτός όμως από «τό τελετουργικόν τῆς ἐκκλησίας», ο Παπαδιαμάντης διδάχθηκε από τον π. Διονύσιο και την «κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας ὑμνωδίαν». Με αυτόν τον τρόπο, γράφει ο Παναγιώτης Επιφανιάδης, «ἐκτός τῆς αὐστηρᾶς καὶ τυπικῆς διατάξεως, διετηρήθησαν καὶ διεσώθησαν μέχρι σήμερον μακρὰ μελωδικὰ καὶ ἰδιόρρυθμα μέλη, τὰ ὅποια ἄλλως θὰ ἐχάνοντο.»¹² Συμπληρωματικά με την παράδοση του νησιού του, και η επίσκεψή του στο Ἅγιον Ὄρος, συνετέλεσε σημαντικά στις λειτουργικές του καταβολές.¹³

Σαφέστατη μαρτυρία για την σχέση του Παπαδιαμάντη με την λειτουργική ζωή, αποτελεί και το ίδιο το συγγραφικό του έργο. Απαντώντας στον «σοφὸ ἐπικριτὴ»¹⁴ των θέσεών του, στο διήγημα «Λαμπριάτικος Ψάλτης»,¹⁵ αναφέρει τα εξής: «ἐνόσω ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε, [...] νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου, νὰ περιγράψω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη.»¹⁶ Ο Παπαδιαμάντης δεν απαντά στις κατηγορίες πολλῶν λογίων της εποχής περί αναχρονισμού και προγονοπληξίας, μέσα από κάποιο αυτόνομο

⁹ Αυτόθι.

¹⁰ Αυτόθι, σελ. 177-178.

¹¹ Βώκου Γ., «Αγρυπνία εἰς τὸν Ἅγιον Ελισαῖον», στὸ *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1979., σελ. 19.

¹² Επιφανιάδης Π., *Ὁ Γέροντας Διονύσιος*, Αθήνα 1983.

¹³ Αυτόβιογραφικό σημείωμα στον Ιωάννη Βλαχογιάννη. Η επίσκεψή του έγινε το 1870, πρβλ. στο Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Βιογραφία Αλ. Παπαδιαμάντη», *Ἄπαντα*, ὅ.π., τ. Ε', σελ. 319.

¹⁴ Για το ποιος ήταν «ο σοφὸς επικριτὴς» πρβλ. στο Βαρελάς Λ., «Γιὰ τὸν «σοφὸ ἐπικριτὴ» στὸν πρόλογο τοῦ «Λαμπριάτικου Ψάλτη» του Παπαδιαμάντη, *Νέα Ἐστία*, τχ. 1844, Αθήνα, Μάϊος 2011., σελ. 795-828.

¹⁵ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Λαμπριάτικος Ψάλτης», *Ἄπαντα*, ὅ.π., τ. Β', σελ. 515-517.

¹⁶ Αυτόθι.

άρθρο, αλλά απαντά απευθείας μέσα από το ίδιο του το έργο. Σε μια εποχή, που η επαιτεία στις δυτικές επιδράσεις και τα πρότυπα στην τέχνη, τον πολιτισμό και την λατρεία είναι κυρίαρχα στον ελληνικό βίο, εκείνος προτιμά να προβάλλει τα ελληνικά και χριστιανικά ήθη. Από τα διηγήματά του, μέχρι τα άρθρα και τα ποιήματά του, όλο το έργο του βρίθκει λειτουργικών αναφορών και αποτελεί ύμνο στην χριστιανική λατρεία και ζωή. Ο ίδιος έχει τόσο εντυπώσει στην εκκλησιαστική παράδοση, ώστε προχωρά και στην σύνθεση εκκλησιαστικών υμνογραφημάτων για λειτουργική χρήση, διορθώνοντας και συμπληρώνοντας ακολουθίες ή ακόμη και συνθέτοντας εξ ολοκλήρου νέες.¹⁷ Χαρακτηριστικά είναι και τα σατιρικά του συνθέματα.¹⁸

Η λεπτομερέστατη περιγραφή των ακολουθιών σε πλείστα διηγήματά του, δείχνει και την βαθιά λειτουργική του παιδεία. Αναφέρει ο μακαριστός ηγούμενος της Ι. Μ. Λογγοβάρδας Γέρων Φιλόθεος Ζερβάκος, για τον ζήλο και την προσοχή που απέδιδε στην εκκλησιαστική τάξη: «*Επειδή δὲ ἔφαλλον [ἐνν. ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ Μωραϊτίδης] μετὰ συνέσεως καὶ εὐλαβείας, δὲν ἐπέτρεπον εἰς ψάλτας ποὺ ἤρχοντο διὰ νὰ ψάλωσι εἰς τὰς ἀγρυπνίας, ἐὰν καὶ ἐκεῖνοι δὲν ἔφαλλον συνετῶς καὶ μετεχειρίζοντο ὄχι τὰς φυσικὰς τῶν φωνὰς, ἀλλὰ θυμελικὰς, προσποιητὰς καὶ ἀτάκτους φωνὰς. Ὁ δὲ Παπαδιαμάντης, ὅστις ἦτο καὶ εὐδέξαπτος, τοὺς ἐδίωκε. – Φύγετε, τοὺς ἔλεγε, ἐδῶ εἶναι τόπος προσευχῆς. Πηγαίνετε νὰ τραγουδήσετε εἰς τὰ θέατρα. Πολλάκις καὶ ἐμὲ ὅστις ἤμην βοηθὸς του καὶ μαθητῆς, ὅταν ἔκανα καμμίαν παραφωνίαν ἢ παρατονίαν, μὲ ἐδίωκεν. – Φύγε, μοὶ ἔλεγε, παῦσε, κλειῖσε τὸ στόμα σου, ἀπρόσεκτε.*»¹⁹, χωρίς όμως να παραλείπει στο τέλος να τον ξανακαλέσει στο αναλόγιο, ζητώντας συγγνώμη. Ο Παπαδιαμάντης, δεν κάνει άσκοπους λόγους «περὶ λατρείας», ούτε αναλώνεται σε θεωρητικολογίες. Αντίθετα, ζει την λειτουργική ζωή έντονα και τρέφεται από αυτήν.

Κάνοντας κανείς μια ανασκόπηση στην ζωή και το έργο του Παπαδιαμάντη, διαπιστώνει πως ο ίδιος αποτελεί τύπο εκκλησιαστικού ανθρώπου, με όντως αυθεντική εκκλησιαστική παιδεία και φρόνιμα, επικυρώνοντας τα λόγια του Βαγγέλη Σκουβαρά πως: «*Η κάθε λεπτομέρεια*

¹⁷ α) *Κανὼν ἱκετήριος εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον τὴν Γοργοεπήκοον* β) *Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Ἀντίπα, ἐπισκόπου Περγάμου, μὲ μικρὸ καὶ μεγάλον ἔσπερινόν, Λιτή, Καθίσματα, ὀλόκληρον ὀκταώδιον κανόνα, Αἴνον καὶ Δοξαστικόν,* γ) *Ἀπόστιχα τοῦ μικροῦ ἔσπερινοῦ τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ καὶ δ) Κανὼν ἱκετήριος εἰς τὸν ὅσιον Διονύσιον, τον ἐν Ὀλύμπῳ,* πρβλ. μαρτυρία Οικονόμου Γ. Ρήγα, στο άρθρο «Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ χειρόγραφα τοῦ Παπαδιαμάντη», περιοδικὸ Νέα Ἐστία, του Γ. Βαλέτα, Νέα Ἐστία, τχ. χριστουγεννιάτικο, *Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 1941, σελ. 94-95.

¹⁸ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Σατιρικά», *Ἄπαντα*, ὅ.π., τ. Ε', σελ. 63.

¹⁹ Ζερβάκου π. Φιλοθέου, «Ἀναμνήσεις μοῦ ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ Μωραϊτίδην», περ. *Κιβωτός*, τ. Β', Φεβρουάριος 1953, σ. 45-46.

της εκκλησιαστικής τάξης ήταν για αυτόν δέος με πρωτόφαντη χαρά κι η τήρησή του χρέος απαρασάλευτο.»²⁰

Υπόθεση 2^η: Οι λειτουργικές αναφορές στο έργο του Παπαδιαμάντη αποτελούν λειτουργικές πηγές²¹ για όλο το φάσμα των ακολουθιών της Εκκλησίας.

Ολόκληρο το έργο του Παπαδιαμάντη, αξιοποιεί ως βασικό του άξονα την εκκλησιαστική ζωή. Από το πλήθος των στοιχείων, θα αναφερθούν ενδεικτικά κάποια, τόσο από το διηγηματικό όσο και από το αρθρογραφικό του έργο, τα οποία παρουσιάζουν επαρκώς τις τοποθετήσεις του, για την λειτουργική πράξη της Εκκλησίας.

Στο διήγημά του «Στό Χριστό, στο Κάστρο»,²² οι «κατάκοποι» από το περιπετειώδες εν μέσω τρικυμίας ταξίδι πανηγυριστές, φθάνοντας μεσάνυκτα παραμονή των Χριστουγέννων στο Κάστρο, αρχίζουν αμέσως να ευτρεπίζουν τον ναό, ώστε ούτε εκείνος να μείνει «αλειτούργητος» αλλά ούτε και οι λιγοστοί βοσκοί που ζούσαν εκεί. Παρά τις δύσκολες συνθήκες, η ακολουθία των Χριστουγέννων θα γίνει πανηγυρικά με τα τροπάρια της λιτής, τα αναγνώσματα και πλήρη την τάξη της χριστουγεννιάτικης παννυχίδος: «[...] ὁ ἱερεὺς ἔβαλεν εὐλογητὸν καὶ ἐψάλη ἡ λιτὴ τῆς μεγαλοπρεποῦς ἑορτῆς, μεθ' ὃ ὁ κὺρ Ἀλεξανδρῆς ἤρχισε τὰς ἀναγνώσεις, καὶ ὅσοι ἦσαν νυστασμένοι ἀπεκοιμήθησαν σιγὰ εἰς τὰ στασίδιά των».²³ Καθώς συνεχίζει την περιγραφή της ακολουθίας ο Παπαδιαμάντης παρεμβάλλει και το εξής σχόλιο: «(Ἄ! ἔμελλον ἄρα τοῦ Προφητάνακτος οἱ θεσπέσιοι ὕμνοι ἀπὸ ψαλμῶν νὰ καταντήσωσιν ἀνάγνωσις νυστακτικὴ, καὶ ὡς ἀνάγνωσις νὰ παραλείπωνται ὅλως ὡς φορτικόν τι καὶ παρέλκον!)»,²⁴ καυτηριάζοντας την πρακτική παράβλεψης, ήδη από εκείνη την περίοδο (1904), της ανάγνωσης των καθισμάτων του ψαλτηρίου, ως κάτι το ανιαρό, το οποίο όμως οι τόσο ταλαιπωρημένοι ἥρωές του δεν επρόκειτο να αμελήσουν. Παρομοίως, και στο τέλος της θείας Λειτουργίας, θα διαβαστεί το «Ευλογήσω τον Κύριον»²⁵,

²⁰ Σκουβαρά Β., *Τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ἀλέξανδρου Μωραϊτίδη*, Αθήνα 1960, σελ. 26.

²¹ Η πλήρης συλλογή των στοιχείων, με έμφαση σε όσα σχετίζονται με την ψαλτική τέχνη, θα παρατεθεί στην υπό συγγραφή εργασία μας: Κοσμόπουλος, Π., *Στοιχεία εκκλησιαστικής μουσικής στο έργο του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*.

²² Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Στό Χριστό, στό Κάστρο», *Ἄπαντα*, ὅ.π., τ. Β', σελ. 275.

²³ *Αυτόθι*, σελ. 295.

²⁴ *Αυτόθι*.

²⁵ Πρβλ. στο π. Γεωργίου Ρήγα (οικονόμου), «*Τυπικόν*» *Λειτουργικά Βλατάδων*. Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 131-132.

ψαλμός που μέχρι και σήμερα καταλιμπάνεται ακόμη και στα περισσότερα μοναστήρια, πλην της περίπτωσης της προηγιασμένης θείας Λειτουργίας.

Στην «Ντελησυφέρω»²⁶, έτερο χριστουγεννιάτικο διήγημα, δίνονται επίσης πολύτιμες πληροφορίες. Μέσα στην ζωηρή περιγραφή των συνθηκών της ακολουθίας, με όλο το μικροκλίμα και τα ευτράπελα που λαμβάνουν χώρα, γίνεται σαφής αναφορά και στην λειτουργική πρακτική του κανοναρχήματος. Οι νεαροί υποψήφιοι «ἐκ τῶν μαγκῶν καὶ μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου»²⁷, ανταγωνίζονταν μεταξύ τους ποιος θα πρωτοκανοναρχήσει. Ο «νικητής» απαγγέλει καταλογάδην τον ειρμό και τα τροπάρια των κανόνων, αποκομίζοντας μάλιστα και κάποιο φιλοδώρημα, το οποίο του έρριχναν μέσα στο *Μηναίο* που κρατούσε, στην κατάληξη του κάθε τροπαρίου. Η προκειμένη αναφορά είναι άξια προσοχής διότι, όπως και σε άλλα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, πιστοποιεί την ενεργή συμμετοχή των νέων παιδιών στο αναλόγιο ή μέσα στο ιερό. Πρακτική που εκείνη την περίοδο απαντάται στον πατριαρχικό ναό και αλλού²⁸, με αναφορές στους μικρούς «κανονάρχους» και «παραδομέστικους». Άλλωστε, ο λαμπαδάριος του Παπαδιαμάντη στις κατανυκτικές αγρυπνίες του Προφήτη Ελισσαίου, Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, «παραπονείται» λίγα χρόνια πριν σε άρθρο του²⁹ για την έλλειψη κανοναρχών και ψαλτών στους ναούς της υπαίθρου σημειώνοντας πως: «Εἰς τοὺς παλαιότερους χρόνους ἔθεωρεῖτο τιμὴ μεγάλη τὸ ψάλλειν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, τὸ ἀναγινώσκειν τὸ ψαλτήριον, τὸ ἀπαγγέλλειν τὸν Ἀπόστολον, τὸ συλλειτουργεῖν ἐν γένει τὸν ἱερέα, καθότι ἡ ἐκπαίδευσις τότε καὶ ἐν γένει ἡ μόρφωσις ἐγένετο μόνον διὰ τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ παιδιά ἐπρογυμνάζοντο εἰς τὸ σχολεῖον εἰς τὴν Ὀκτώηχον καὶ κληρούμενα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου ἐκανονάρχουν ἢ ἔλεγον τὸν Ἀπόστολον ἕως οὗ, αὐξανομένης τῆς ἡλικίας των ἐγυμνασθῶσι καὶ εἰς τὸ ψάλλειν. Ποῖα παρετηρεῖτο ἄμιλλα τῶν νέων [...] Ποῖος εὐγενῆς ἀνταγωνισμός, ὅστις ἠδῆτρέπιζε καὶ ἐκαλλώπιζε τὰς ἱεροτελεστίας. Τὸ νὰ γίνεαι ὁ υἱὸς ἐνὸς προύχοντος "ἀναγνώστης" ἔθεωρεῖτο μέγα τι καὶ ἱεροπρεπές. [...] ἔθεωρεῖτο ὡς δίπλωμα ἐντίμου προσαγωγῆς εἰς προύχοντα τοῦ τόπου περιζήτητον. Αὐτὰ τὰ πρῶτα πρόσωπα τῆς μικρᾶς κωμοπόλεως κωμοπόλεως μετ' ἰδιαίτερας χαρᾶς ἐλησμόνον τὸ βαπτιστικόν των ὄνομα, ὑπογράφοντας καὶ προσφωνούμενα "Ἀναγνώστης". Πολλοὶ δὲ διέπρεψαν ἐν τῇ διοικήσει τῶν κοινοτικῶν "κυρ Ἀναγνώστης"». Τα στοιχεία αυτά επικυρώνονται ακριβώς και

²⁶ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Ἡ Ντελησυφέρω», *Ἄπαντα*, ὅ.π., τ. Γ', σελ. 641.

²⁷ *Αυτόθι*.

²⁸ Πρβλ. στο Γεωργίου Βιολάκη, *Τυπικόν της ΜΤΧΕ*, σελ. 17: «ἐκλογή ἰσοκρατῶν καὶ κανοναρχῶν, τοῦλάχιστον τριῶν ἐκατέρωθεν, γυμναζομένων δις ἢ τρις καθ' ἑβδομάδα», Κωνσταντινούπολη 1888, πρβλ. λεπτομερέστερα στον π. Σερ. Φαράσογλου, *Τάξη και Ψαλμωδία στον Πατριαρχικό Ναό Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1988, σελ. 37, 90 και αλλού.

²⁹ Μωραϊτίδη Αλ., «Ψάλλται καὶ κανονάρχα», περιοδικό *Φόρμιξ*, ἔτος Α', φυλ. 1., 1.10.1901.

από μια τυπική («παπαδιαμαντική») ακολουθία, με την σημαντική κοινωνική θέση των ψαλτών να είναι επίσης πολύ συνηθισμένη.

Αναμφίβολά, άξια προσοχής και καθόλου τυχαία είναι και η αναφορά στον γερο-Φραγκούλα, στο γνωστό διήγημα «Ρεμβασμός του Δεκαπενταγούστου».³⁰ Ο ήρωας «έν τῇ ψαλτομανία του», «Ἐψαλε τὸ «Θεαρχίω νεύματι» καὶ εἰς τοὺς ὀκτὼ ἤχους μοναχός του.» Αφού πρώτα χτύπησε το αυτοσχέδιο ξύλινο τάλαντο, «ἀπὸ τοῦ «Ἐλέησόν με ὁ Θεός», τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀποδείπνου, μέχρι τοῦ «Εἶη τὸ ὄνομα», εἰς τὸ τέλος τῆς Λειτουργίας [...] ὅλα τὰ ἔψαλε καὶ τὰ ἀπήγγειλε μόνος του ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ χοροῦ [...]» Ακολουθεῖ η περιγραφή της δομής της αγρυπνίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ως εξής: «Εἰς τὸ τέλος τοῦ Ἑσπερινοῦ, [...] ἐδιάβασε τὸ Συναξάρι, καί, χωρὶς νὰ πάρῃ ἀνασασμόν, μοναχός του πάλιν ἤρχισε τὸν Ἐξάψαλμον. Ἐψαλε Καθίσματα, Πολυελέους, Ἀναβαθμοὺς καὶ Προκείμενα, εἶτα ὅλον τὸ «Πεποικιλμένη» ἕως τὸ «Συνέστειλε χορός», καὶ ὅλον τὸ «Ἀνοίξω τὸ στόμα μου» ἕως τὸ «Δέχου παρ' ἡμῶν». Εἶτα ἔψαλεν Αἴνους, Δοξολογίαν, ἐδιάβασεν Ὁρας καὶ Μετάληψιν, πρὸς χάριν ὅλων τῶν ἡτοιμασμένων διὰ τὴν Θεῖαν Κοινωνίαν, καὶ εἰς τὴν Λειτουργίαν πάλιν ὅλα, Τυπικά, Μακαρισμοὺς, Τρισάγιον, τὸ Χερουβικόν, τὸ «Αἰ γενεαὶ πᾶσαι», τὸ Κοινωνικόν, κτλ.»³¹ Εκτός από την λειτουργική πανδαισία, ισάξια αγιορειτικής αγρυπνίας, που ἔλαβε χώρα στον απλό ναῖσκο, είναι πολύ ενδιαφέρουσα και η χρονική διάρκεια της ακολουθίας: «ἢ παννυχὶς διήρκεσεν ὀκτὼ ὥρας ἄνευ διαλείμματος»,³² χωρὶς νὰ προσμετρηθεῖ και ο Μικρὸς Ἑσπερινὸς της εορτής, που έγινε πριν το λιτό σαρακοστιανό γεύμα. Ὅλα αυτά πραγματοποιήθηκαν, ὄχι ἀπὸ πολυμελεῖς μοναστικές ἀδελφότητες, ἀλλὰ ἀπὸ τον απλό λαό, τον μπολιασμένο με το μοναστικό ἦθος, ἀπὸ τους Κολλυβάδες πατέρες.

Κρυμμένος συχνά πίσω ἀπὸ του ἡρώες του, ο σκιαθίτης συγγραφέας, εκθέτει μέσα ἀπὸ τα παθήματά τους, δικές του ἀπόψεις και προβληματισμούς. Ο παραμελημένος μπαρμπα-Μάρκος του διηγήματος «Ἄλλος τύπος»³³, «Ἐθύμωνεν ἂν ἡ λειτουργία ἐτελείωνε γρήγορα. Ἐπέπληττε τοὺς ψάλτας, τὸν τυπικάρην, καὶ αὐτὸν τὸν λειτουργὸν ἱερέα. -Ἐσπερίδες κάνετ' ἐδῶ; ἔλεγε.»³⁴ Αὐτά διότι «Ἡθελε νὰ ἔλθῃ ἴσα-ἴσα μὲ τὴν ἡμέραν»³⁵, νὰ τελειώσῃ δηλαδή η

³⁰ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Ρεμβασμός του Δεκαπενταγούστου», *Ἄπαντα*, ὁ.π. τ. Δ', σελ. 92-93.

³¹ Αὐτόθι.

³² Αὐτόθι.

³³ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Ἄλλος τύπος», *Ἄπαντα*, ὁ.π., τ. Γ', σελ. 591-592.

³⁴ Αὐτόθι.

³⁵ Αὐτόθι.

αγρυπνία τις πρώτες πρωινές ώρες. Εν αντιθέσει με το ήθος του απλού λαού, άσχημη εντύπωση προκαλεί η αυτοπροβολή, ο θεατρινισμός και η επιδεικτική τάση που παρουσιάζει ο επίσκοπος άλλου διηγήματος,³⁶ ο οποίος εκνευρίζεται όταν δεν ακούει το «Δι' εὐχῶν τοῦ Ἁγίου Δεσπότη» και επιπλήττει « *Εἰς τὸ «Πάντοτε, νῦν καὶ αἰεί», τον πρεσβύτερο και πλέον εγγράμματο των ιερέων, «τὸν ὁποῖον ἔπιασεν ἀποτόμως ἀπὸ τὸν βραχίονα, βαστάζοντα τὸ Ἅγιον Ποτήριον, καὶ τὸν ἐβίασε νὰ σταθῆ ἐπὶ ἓν λεπτὸν εἰς τὰ βημόθυρα, διὰ νὰ εἶπη τὸ «Πάντοτε» - ὡς νὰ ἐπρόκειτο, κατόπιν τοῦ «Μετὰ φόβου Θεοῦ», νὰ γίνη καὶ δευτέρα Μετάληψις». «Καὶ ὁμως», σχολιάζει ο συγγραφέας, «τὸ Εὐχολόγιον γράφει μόνον ὅτι «βλέπει ὁ ἱερεὺς πρὸς τὸν λαὸν» καὶ ὄχι, ἴσταται εἰς τὴν Ἁγίαν Πύλην. Ὅ,τι δὲ περιττὸν γίνεται, μαρτυρεῖ μόνον τάσιν πρὸς τὸ πομπῶδες καὶ θεατρικὸν - ὅπως συνηθίζουσι μάλιστα οἱ Ρῶσοι.»*

Σε άλλο πάλι διήγημα, ο καλός άγγελος που επισκέπτεται την πόλη του παραμονή Χριστουγέννων, με πόνο θα παρατηρήσει την έμφαση που δινόταν σε ανούσια σημεία, έναντι του βασικού κορμού της ακολουθίας, η οποία άλλαζε κατά το δοκούν. Κατά την διάρκεια της αρχιερατικής θείας Λειτουργίας «(ο άγγελος) αντίκρουσεν ένα άνθρωπον χρυσοστόλιστον καὶ μιτροφοροῦντα ὡς Μῆδον σατράπην τῆς ἐποχῆς τοῦ Δαρείου, ποιοῦντα διαφόρους άκκισμοὺς καὶ ἐπιτηδευμένας κινήσεις. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἄλλοι μερικοὶ ἔφαλλον με πεπλασμένας φωνάς: Τὸν Δεσπότην καὶ ἀρχιερέα!»³⁷

Εκτός από τα διηγήματά του ο Παπαδιαμάντης, θα γράψει συχνά διάφορα «θρησκευτικά» και «μουσικολογικά» άρθρα, παρουσιάζοντας στο ανυποψίαστο αναγνωστικό κοινό τα τεκταινόμενα σε πολλές δεσποτικές και θεομητορικές εορτές, αλλά και στηλιτεύοντας πολλά εκ των κακώς κειμένων στην λειτουργική ζωή. Δε θα αναπαυτεί σε μια πρόχειρη παρουσίαση. Τον ενδιαφέρει όχι μόνο η λειτουργική δομή, αλλά και η λογική που την διαμορφώνει, σχολιάζοντας λ.χ. πως την Μ. Παρασκευή θεία Λειτουργία δεν τελείται αφού, «*Ἡ λειτουργία εἶναι ἀνάμνησις τῆς Σταυρώσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ σήμερον (Μ. Παρασκευή) εορτάζομεν αὐτὴν τὴν Σταύρωσιν, [...]. ὥστε ἀνάμνησιν θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ τελῶμεν.»*³⁸

Τα άρθρα αυτά παρουσιάζουν γλαφυρά την τυπική διάταξη των ακολουθιών, με τις υμνογραφικές, μουσικολογικές και λειτουργιολογικές αναφορές τους να εισάγουν πλήρως τον αναγνώστη στο πνεύμα της εκάστοτε εορτής. Από τις λεπτομέρειες στο Τυπικό και την λειτουργική, μαθαίνει κανείς ακόμη και για την τάξη ανάγνωσης του Ευαγγελίου την Μ. Πέμπτη: «*Τὸ*

³⁶ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Ἡ Ἐπίσκεψις τοῦ Ἁγίου Δεσπότη», *Ἄπαντα*, ὅ.π., τ. Δ', σελ. 131.

³⁷ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Τὰ Πτερόεντα Δῶρα», *Ἄπαντα*, ὅ.π. τ. Δ', σελ. 191.

³⁸ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Εβδομάς», *Ἄπαντα*, ὅ.π., τ. Ε', σελ. 88.

πρῶτον Ἐὐαγγέλιον κατὰ τὰ ἐκκλησιαστικά τυπικά ἀναγινώσκει ὁ ἀρχιεπίσκοπος, τὰ λοιπὰ οἱ ἱερεῖς κατὰ τάξιν, καὶ τὸ τελευταῖον ὁ ἀρχιδιάκονος ἀπ' ἄμβωνος.»³⁹ Δεν περνά απαρατήρητος ούτε και ο αναλυτικός σχολιασμός των κανόνων του ὄρθρου και της δομής τους, ανά τριώδια ἢ εννέα ὠδές⁴⁰, ὥστε να αντιλαμβάνεται κανείς το βάθος της πολύπλευρης γνώσης του Παπαδιαμάντη γύρω από τα ζητήματα αυτά. Ὅσα γράφει, δεν είναι μια εύκολη κριτική από καθέδρας, ἀλλὰ προέρχονται από το ουσιαστικό ενδιαφέρον και τον πόνο ψυχῆς που τον χαρακτηρίζουν για τον λειτουργικό βίο. Φανερώνοντας πάντοτε το γνήσιο εκκλησιαστικό του φρόνιμα, ξεκαθαρίζει πως δεν αυτονομείται από το σώμα της Εκκλησίας: «πειθόμεν ὑποκλινῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ εἶμαι πρόθυμος ν' ἀποσύρω πᾶσαν παρακεκινδυνευμένην γνώμην.»⁴¹

Ο ἴδιος δε θα διστάσει να θίξει την αταξία των αθηναϊκῶν ναῶν και των ἐκεῖ επιτρόπων: «Συνιστῶμεν τῷ κλήρῳ τάξιν εἰς τὴν ἀκολουθίαν, τῷ δὲ λαῷ εὐλάβειαν. Τοῖς δ' ἐπιτρόποις τῶν ναῶν ὀλιγωτέραν, εἰ δυνατόν, ἀνησυχίαν καὶ δραστηριότητα εἰς τὴν ὑπὲρ τοῦ ναοῦ χρηματολογίαν!». Προτιμώντας ὅσους εἰλικρινά ἔχουν διαρρήξει την σχέση τους με την Εκκλησία ως ελεύθεροι στοχαστές (*libres penseurs*)⁴², δεν ἀνέχεται ὅσους δε μετέχουν συνειδητά στην λατρεία ἀλλὰ «ἐξακολουθοῦσιν νὰ πιθηκίζωσιν [...] ἄνευ πίστεως καὶ χρηστοῦ συνειδότος.»⁴³

Ταυτόχρονα, δεν παραβλέπει τις αντικειμενικές δυσκολίες που υπάρχουν στα αστικά κέντρα, ὥστε στους ναοὺς «τάξις πολλή καὶ ἀκρίβεια ἀδύνατον νὰ τηρηθεῖ». Παρατηρεῖ μάλιστα πως, μπορεῖ οι περισσότεροι ψάλτες να ερμηνεύουν με ζήλο το τροπάριο της Κασσιανῆς, δεν γνωρίζουν ὅμως επαρκῶς τα τριώδια του Κοσμά του υμνογράφου, τα οποία από ὀλιγωρία «δὲν ἠξίωσαν ποτὲ νὰ μελετήσωσιν»⁴⁴. Για εκείνον, ἔχοντας ἀνδρωθεῖ λειτουργικά σε μοναστικό περιβάλλον, ο κανόνας, ἐκτός από κορυφαῖο υμνογραφικό εἶδος, ἦταν και κεντρικότατο και ἀναπόσπαστο κομμάτι της ἀκολουθίας, ἀνεπίδεκτο παράλειψης: «Τὰ [...] τροπάρια (του κανόνα), συντομώτατα ὄντα, καὶ εἰρμολογικῶς ψαλλόμενα, δὲν ἀπαιτοῦσιν ἢ πέντε λεπτὰ τῆς ὥρας»,⁴⁵ γεγονός που ἔχει πολλά να καταδείξει, ὅταν μάλιστα στην σημερινή λειτουργική πράξη, ο κανόνας ἀν δε παραλειφθεῖ ἐντελῶς, στην καλύτερη των περιπτώσεων

³⁹ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Ἡ ἑβδομάς τῶν Ἁγίων Παθῶν», *Ἄπαντα*, ὁ.π., τ. Ε', σελ. 74.

⁴⁰ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Ἡ Μεγάλη ἑβδομάς ἐν Ἀθήναις», *Ἄπαντα*, ὁ.π., τ. Ε', σελ. 99.

⁴¹ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Ὀλίγαι σημειώσεις εἰς τὸ Τριώδιον», περιοδικό *Φόρμιγξ*, ἔτος Α', περίοδος Β', 28.2.1906.

⁴² Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Ἡ Μεγάλη ἑβδομάς ἐν Ἀθήναις», *Ἄπαντα*, ὁ.π., τ. Ε', σελ. 96.

⁴³ Αὐτόθι.

⁴⁴ Αὐτόθι.

⁴⁵ Αὐτόθι.

ψάλλεται στοιχειωδώς μόνο από την α και γ ωδή. Ειδικά στην περίπτωση της Μ. Εβδομάδος, ο Παπαδιαμάντης θεωρεί απαράδεκτο να λέγεται το «Δόξα Πατρί» απευθείας μετά τον ειρμό, καθότι «*Ἡ Μ. Ἐκκλησία προεῖδε πάντα καὶ περιέκοψεν ἐκ τοῦ Τυπικοῦ ὅ,τι ἦτο δυνατὸν νὰ περικοπῆ, παρέλιπε τὰς στιχολογίας καὶ τὰς ἀναγνώσεις, καὶ ἠλάττωσεν ἀπὸ ιβ εἰς ζ τὰ τροπάρια ἐκάστης ὠδῆς τοῦ Κανόνος.*»⁴⁶ Η υπακοή στην παράδοση της Εκκλησίας, είναι βασικός άξονας για την λατρεία, με εγωιστικές αυθαιρεσίες να αποδομούνται ως εξής: «*Ὅστις δὲ ἄλλως θεσπίζει, αὐθαιρέτως πράττει καὶ σφετερίζεται ξένα δικαιώματα, ἀνώτερον τῆς Μ. Ἐκκλησίας ἑαυτὸν ποιῶν.*»⁴⁷

Αναπολώντας τις λειτουργικές εμπειρίες του στην ήσυχη Σκιάθου, θα καταφύγει το 1887 στα περίχωρα της Αττικής, για να εορτάσει το Πάσχα μακριά από τον θόρυβο της πρωτεύουσας και την τυραννική παρουσία των επιτρόπων των ενοριών. Οι τελευταίοι, αν και θα έπρεπε να παραμείνουν στην πρακτική διακονία τους, επειδή αποσκοπούν κυρίως στο χρηματικό κέρδος και «*ἐλλείπει ἐκκλησιάρχου ἢ τυπικάρη*», αναμειγνύονται στο Τυπικό και επιβάλλουν στον εφημέριο είτε «*νὰ παραλίπη τὴν Ἐκτενῆ, [...], καὶ νὰ ἐκφωνήσῃ εὐθὺς «Ὅπως ὑπὸ τοῦ κράτους σου*»,⁴⁸ είτε ακόμη του απαγορεύουν να κηρύξει.⁴⁹ Στα αθηναϊκά περίχωρα λοιπόν, θα βρει «*ιερέα ὅστις ἤξευρε καλῶς τὴν τάξιν τῆς Ἀκολουθίας, οὐδεμίαν δὲ ἀταξίαν ἢ χασμωδίαν ἐπέτρεπεν.*» Και ο λαός όμως, «*ἦταν λογικὸν ποίμνιον εὐλαβῶς ἀκροαζόμενον τῆς Ἀκολουθίας.*»⁵⁰ Από την παραμονή του εκεί, αντλούμε και άλλες πολλές πληροφορίες για την ευταξία που διασωζόταν ακόμη στα προάστια: «*(Τὴν Μεγάλῃ Παρασκευῇ), ὁ ἱερεύς, ἀκριβῆς τηρητῆς τῶν Τυπικῶν, διέταξε πρότερον ν' ἀναγνωσθῆ ὁ Ἄμωμος, [...] (ο οποίος) οὐχ ἦττον ἀναγινώσκειται, καὶ πρέπει ν' ἀναγνωσθῆ*»⁵¹, με την ακολουθία του Επιταφίου να διαρκεί τρεις ώρες, διότι στην επαρχία «*οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀνυπομονοῦσι πολὺ*».⁵² Ο απλός εκείνος ιερέας, εφάμιλλος των ιερέων της Σκιάθου, «*δὲν ἐννόει νὰ παραλίπη ἐκ τοῦ Τυπικοῦ οὐδὲ κεραίαν*», και το βράδυ του Μεγάλου Σαββάτου, «*εἰσελθὼν μόνος εἰς τὸν ναὸν ἀπὸ τῆς ὀγδόης καὶ ἡμισείας, ἔμεινεν ἀναγινώσκων τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*»,⁵³ παράδοση που επικρατεῖ ακόμη στις αγιορείτικες μονές, πριν την έναρξη της αναστάσιμης παννυχίδος.

⁴⁶ Αυτίθι.

⁴⁷ Αυτίθι.

⁴⁸ Αυτίθι.

⁴⁹ Αυτίθι.

⁵⁰ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Ὁ Επιτάφιος καὶ ἡ Ἀνάστασις εἰς τὰ χωρία», *Ἄπαντα*, ὁ.π., τ. Ε', σελ. 121.

⁵¹ Αυτίθι.

⁵² Αυτίθι.

⁵³ Αυτίθι.

Οι προαναφερθείσες θέσεις, κομίζουν όχι μόνο τις απόψεις του συγγραφέα για την λατρευτική ζωή, αλλά και αντικειμενικές μαρτυρίες για τον λειτουργικό τρόπο του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.

Υπόθεση 3^η: Τα κείμενα και οι ήρωες του Παπαδιαμάντη λειτουργούν ως τύπος συμμετοχής κλήρου και λαού στην λατρεία της Εκκλησίας.

Οι ιερείς στον Παπαδιαμάντη, παρά τα ανθρώπινα πάθη τους, είναι πάντοτε δίπλα στον λαό, αλλά και άοκνοι στα λειτουργικά τους καθήκοντα, χωρίς φτιασιδώματα και επίδειξη. Ο ιερέας του διηγήματος «Άλλος Τύπος»⁵⁴, αν και φιλοχρήματος, «δὲν ἔπαυεν ὅλον τὸν χρόνον νὰ ἔχη ἀγρυπνίας εἰς τὰ πολυάριθμα ἐξωκκλήσια τῶν περιχώρων τῆς πόλεως, ἠγείρετο πρωί, τρεῖς ὥρας πρὶν φέξη, κ' ἐδιάβαζεν ὅλην τὴν Ἀκολουθίαν κατ' οἶκον, ἀπὸ τοῦ Μεσονυκτικοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου, μέχρι τῶν Ὁρῶν, ἐνώπιον τοῦ εἰκονοστασίου περιμένων νὰ φανῇ τὸ πρῶτον γλυκοχάραγμα τῆς ἀγῆς, διὰ νὰ ὑπάγῃ νὰ λειτουργήσῃ εἰς ἐξωκκλήσιον.»⁵⁵ Όλοι οι ιερείς του Παπαδιαμάντη, όσο αγράμματοι και αν είναι, αποτελούν εγγυητές της εκκλησιαστικής ευταξίας, ζώντας έντονα την λειτουργική ζωή. Αυτό είναι επόμενο, καθώς «πάντες οἱ ἀρχαιότεροι τῆς νήσου ἐφημέριοι ἐδιδάχθησαν τὴν τῶν μυστηρίων τέλεσιν παρὰ τῶν ἱεροπρεπῶν ἐκείνων Κολλυβάδων, οἵτινες εἶχον ἰδρύσει κατὰ τὸ τέλος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος τὴν Μονὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ [...], φυτώριον γενομένην τῶν σεμνῶν τῆς νήσου μας ἱερέων τότε, οἵτινες φιλακόλουθοι, ἀπλοῖ, ἐνάρετοι ἀπέλαυον τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν κατοίκων, οὐδεμίαν προσποίησιν ἢ ὑπόκρισιν ἢ ἐπιδεικτικὴν κενότητα ἐμβλεπόντων εἰς τὸν ἱερατικὸν βίον των.»⁵⁶

Η άρρηκτη σύνδεση του κλήρου και του λαού με τον μοναχισμό την εποχή του Παπαδιαμάντη, αποτελεί ένα σημείο που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, λόγω των συχνά αποτυχημένων απομιμήσεων αυτής της σχέσης στα νεότερα χρόνια. Ειδικότερα, μετά την δεκαετία του '60 διαμορφώνεται ένα νέο ρεύμα επιστροφής στον μοναχισμό. Η επιστροφή αυτή όμως, δεν συνέβη πάντοτε με διακριτικά κριτήρια, δημιουργώντας συγχύσεις. Αντίθετα με τους ανθρώπους του Παπαδιαμάντη και της εποχής του, πολλές ενορίες και συνάξεις νέων, επισκέπτονται τα μοναστήρια, συχνά όμως όχι για να διδαχθούν από την παρουσία των μοναχών και τα λειτουργικά τους ήθη, αλλά για να επικυρώσουν δικές τους αντιλήψεις ή ακόμη χειρότερα για να «διδάξουν» τους

⁵⁴ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Άλλος τύπος», *Άπαντα*, ό.π., τ. Γ', σελ. 591.

⁵⁵ *Αυτόθι*.

⁵⁶ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Παπα-Αδαμάντιος Οἰκονόμος», *Άπαντα*, ό.π., τ. Ε', σελ. 332-333.

λιγιστούς «κολλυβαδικούς απόμαχους»⁵⁷. Εκ των αποτελεσμάτων του φαινομένου, έχουμε την άκριτη αντιστοίχιση της σχέσης γέροντος - υποτακτικού, με αυτή του πνευματικού πατέρα και του εξομολογούμενου. Η συνθήκη αυτή δημιουργεί μια νέου τύπου, επικίνδυνη, ψευδο-μοναχική αντίληψη, με προεκτάσεις και στην λατρεία. Είναι στην ουσία μια ναρκισσιστική πρόσληψη της παράδοσης, χωρίς καμία σχέση με τον παπαδιαμαντικό κόσμο.

Η άκριτη υιοθέτηση μοναχικών συνθηκών, με εξωτερικό τρόπο και απουσία συνέπειας στον υπόλοιπο βίο, δημιουργεί μια αντίληψη βιτρίνας για την ευσέβεια, την τάξη και το Τυπικό. Μακριά από την αληθινή μαθητεία στο μοναχικό πνεύμα, ιερείς και λαός, χάνουν την ουσία των τυπικών διατάξεων και αναλώνονται σε θεωρητικά σχήματα και εφαρμογές. Ο καθηγητής Ανέστης Κεσελόπουλος σχολιάζει επ' αυτού: «*Η σκιαθίτικη λατρευτική κοινότητα [...] δεν στηρίζεται σε ιδεολογικά κριτήρια. Οι ιερείς προέρχονται από τον λαό και ζουν σε στενή σχέση μαζί του. Οι λαϊκοί δεν αποτελούν [...] απλό διάκοσμο, αλλά βασικά κύτταρα για την λειτουργία της κοινότητας*».⁵⁸ Νεοπαγείς και προσωποληπτικές αντιλήψεις δεν χωρούν στον κόσμο αυτό. Αντιθέτως, ισχύει αυτό ακριβώς που παρατηρεί κανείς διαβάζοντας τις αιτήσεις της θείας Λειτουργίας. Εκεί όσοι μνημονεύονται (λαϊκοί – επίσκοπος – κληρικοί), αντιμετωπίζονται ως συλλειτουργοί και συν-διακονητές, με διακριτά όρια και χωρίς αυθαιρεσίες μέσα στην λατρεία.

Ο Παπαδιαμάντης, γνωρίζει ότι «*ένας από τους δρόμους που εισδύει η εκκοσμίκευση στην Εκκλησία είναι η οδός της τέχνης*».⁵⁹ Για αυτό ακριβώς ήταν θερμός θιασώτης της εκκλησιαστικής μουσικής και κάθε προσπάθεια καινοτομίας. Πρόβαλε μάλιστα και επικριτική στάση, σε κάθε προσπάθεια επιβολής των δυτικών πολυφωνικών χορωδιών⁶⁰ και αλλοτρίωσης των παραδεδωμένων τρόπων ψαλμώδησης. Υποστηρίζει, πως για να είναι κανείς ικανός να αισθανθεί και να εκτιμήσει την ψαλτική τέχνη, πρέπει να έχει ή απλότητα ή λεπτότητα⁶¹. Οι περισσότεροι διακονητές στα αναλόγια των

⁵⁷ Μαρτζούχου π. Θεοδοσίου, *Επικήδειος Μητροπολίτη Μελετίου*, Πρέβεζα 25.6.2011. πηγή: διαδίκτυο.

⁵⁸ Κεσελόπουλος Α., *Η λειτουργική παράδοση στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, εκδ. Πουραρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 71.

⁵⁹ Ouspensky Leo., *Theology of the icon*, Crestwood - N. York 1978, σελ. 126, [Ελληνική μετάφραση: Λεων. Ουσπένσκυ, *Η θεολογία της εικόνας στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, τόμοι 2, μτφρ. Σπ. Μαρίνης, Αρμός, Αθήνα 1993 (καί έπανεκδόσεις μονότομες), πρβλ. στον Δημ. Δ. Τριανταφυλλόπουλο, «*Περίδνος ό παράφρων τύραννος*». *Αρχαιολογικά στον Παπαδιαμάντη*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999, σελ. 76.

⁶⁰ Πρβλ. ενδεικτικά σημ. 17 και στο «*Ο θρούς του δέρατος*». *Η μουσική στον Παπαδιαμάντη*, Καλογερόπουλος Α., εκδ. Αρμός, Αθήνα 1990.

⁶¹ Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «*Ο έθνικός χορός και ή μουσική*», *Άπαντα*, ό.π., τ. Ε', σελ. 240.

διηγημάτων του, κατέχουν σε μέγιστο βαθμό και τα δύο παραπάνω χαρακτηριστικά. Παραδειγματικά, για τον ψάλτη του διηγήματος «Στό Χριστό, στό Κάστρο» διαβάζει κανείς: «*Ἐψαλλε κακῶς μὲν, ἀλλ' εὐλαβῶς καὶ μετ' αἰσθήματος*», σχολιάζοντας πως ανήκε σε «*ἐκεῖνον τὸν τύπο τῶν ψαλτῶν, ὧν τὸ γένος ἐξέλιπε δυστυχῶς*»⁶². Ἦταν δηλαδή εμπειρικός ψάλτης αλλά συνάμα («λειτουργικός»), ζυμωμένος με την διαρκή συμμετοχή στις ακολουθίες, και έχοντας όλα τα χαριτωμένα και απλοϊκά εκείνα χαρακτηριστικά των παπαδιαμαντικών ηρώων, των οποίων ο ναός ήταν ο φυσικός τους χώρος και οι οποίοι μετείχαν στην λατρεία με απλότητα καρδιάς. Εξ αφορμής εκείνου, θα γράψει πως «*προκριτωτέρα ἢ ἀμάθεια τῆς δοκησιοφίας*»⁶³, καλύτερη δηλαδή η επιμονή στα παραδεδομένα, παρά η εύκολη κριτική και η άκοπη θεωρητική αποδόμηση των λειτουργικών παραδόσεων.

Είναι γνωστό, πως και ο Παπαδιαμάντης ήταν ενεργός ψάλτης σε πολλά εξωκλήσια των Αθηνών. Ο μουσικολόγος Κωνσταντίνος Ψάχος γράφει χαρακτηριστικά: «*Ὁ Παπαδιαμάντης, [...], γνωρίζει ἀπὸ στήθους ὅλα τὰ κείμενα, ὅπως καὶ τὴν μουσικὴν ὄλων τῶν κανόνων, εἰς τοὺς ὁποίους πρὸ πάντων εἶναι ἀμίμητος. Εἶναι εἰδήμων τῶν τυπικῶν διατάξεων τῶν ἀγρουπνιῶν καὶ ὄλων ἐν γένει τῶν ἱερῶν ἀκουλουθιῶν, ψάλλει δὲ μὲ ὄλως ἀτομικόν του ἰδίωμα τοὺς πολυελοῦς τῶν ἀγρουπνιῶν πάσης ἑορτῆς Δεσποτικῆς, Θεομητορικῆς καὶ τῶν Ἀγίων*».⁶⁴ Ἰδιαίτερος σήμερα, με την επιστημονικότερη ανάπτυξη της εκκλησιαστικής μουσικής, δεν πρέπει τα παραπάνω να αντιμετωπίζονται ρομαντικά, με ανώφελες μιμήσεις, αλλά ούτε και υποτιμητικά, στο πλαίσιο μιας «λογιότερης» νοοτροπίας που είναι υπεράνω κάθε μαρτυρίας για την παράδοση. Η αναβίωση σήμερα των «παπαδιαμαντικών» ακολουθιών, προϋποθέτει κόπο και μελέτη, και πρέπει να βασίζεται στην ασφαλή οδό της λειτουργικής παράδοσης του Πατριαρχείου και του Αγίου Όρους. Ἄλλωστε, ὅπως και ὅλοι οἱ μεγάλοι παραδοσιακοὶ ψάλτες, ἔτσι καὶ οἱ ἥρωες τοῦ Παπαδιαμάντη ἔχουν ὡς κοινὴ ἀφετηρία τὴν ενεργὴ καὶ ἀδιάκοπη παρουσία τους στὶς λατρευτικὲς συνάξεις.

Γράφοντας για τον Παπαδιαμάντη και τους ἥρωες τοῦ ἔργου τοῦ, ἓνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἐκφραστὲς τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ὁ Κωστής Παλαμάς, σημειώνει τὰ ἐξῆς: «(Οἱ απλοὶ καὶ ταπεινοὶ) ἀνθρώποι τοῦ ἔργου τοῦ, εἶναι λυτρωμένοι ἀπὸ τὴν ἀρρώστια τῆς ἰ δ ἔ α ς ... [τὰ κενὰ ἐκ τοῦ

⁶² Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Στό Χριστό, στό Κάστρο», *Ἄπαντα*, ὅ.π., τ. Β', σελ. 295.

⁶³ *Αὐτόθι*.

⁶⁴ Ψάχου Κ., «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», περ. *Νέα Ἐστία*, Χριστούγεννα 1934, σελ. 54.

πρωτοτύπου]». ⁶⁵ Ακριβώς αυτή η παρατήρηση, είναι εν τέλει και η σημαντικότερη συμβολή του «αγίου» των ελληνικών γραμμάτων στην ορθόδοξη λειτουργική. Εκείνος και οι ήρωές του, ζουν για την λατρεία και ζουν από την λατρεία, μακριά από μίζερους ακαδημαϊσμούς και στείρες θεωρίες των καιρών μας.

⁶⁵ Παλαμά Κ., «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», στο *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, στον Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, εκδ. Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1979, σελ. 27.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α) ΠΗΓΕΣ

Μωραϊτίδης Αλέξανδρος, «Ψάλται καί κανονάρχει», περ. *Φόρμιγξ*, έτος Α', φυλ. 1., 1.10.1901.

Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος, *Άπαντα*, τ. Α-Ε', επιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Δόμος, Αθήνα 1981, 1982, 1984, 1985, 1988 αντιστοίχως.

Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος, *Άλληλογραφία*, επιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Δόμος, Αθήνα 1992.

Β) ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Βαλέτας Γ., «Άνέκδοτα έκκλησιαστικά χειρόγραφα τοῦ Παπαδιαμάντη», περιοδικό *Νέα Εστία*, *Άφιέρωμα στον Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Αθήνα, Χριστούγεννα 1941.

Βώκος Γ., «Άγρυπνία εις τον Άγιον Ελισαϊον», στο *Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1979.

Γρηγόριος ο Θεολόγος, *Θεολογικός Λόγος*, I. (Gregorius Theologus, Patriarcha Constantinopoleos, 329-381), *LEXICON IN ORATIONES GREGORII NAZIANZENI*, εκδ. Migne PG, τόμ. 35, πηγή: users.uoa.gr.

Ζερβάκος π. Φιλόθεος, «Άναμνήσεις μου από τον Παπαδιαμάντη και Μωραϊτίδη», περιοδικό *Κιβωτός*, τόμ. Β, Φεβρουάριος 1953, σ. 45-46.

Επιφανιάδης Π., *Ο Γέροντας Διονύσιος*, Αθήνα 1983.

Κεσελόπουλος Α., *Η λειτουργική παράδοση στον Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000.

Κοσμόπουλος Π., *Στοιχεία Εκκλησιαστικής Μουσικής στο έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, υπό έκδοση.

Μαρτζούχος π. Θεοδοσίος, *Επικήδειος Μητροπολίτη Μελετίου*, Πρέβεζα 25.6.2011. πηγή: διαδίκτυο.

Παλαμάς Κ., «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», στὸ *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, «επιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1979.

Σκουβαράς Β., *Τὸ ἑμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ἀλέξανδρου Μωραϊτίδη*, Αθήνα 1960.

Τριανταφυλλόπουλος Δημ. Δ., «Πελοιδνὸς ὁ παράφρων τύραννος». *Ἀρχαιολογικὰ στὸν Παπαδιαμάντη*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999.

Ρωμανίδης π. Ιω., *Κριτικὸς ἔλεγχος τῶν ἐφαρμογῶν τῆς Θεολογίας*, σελ. 488.

Ψάχος Κ., «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης», περ. *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1934.

Merlier Oct., *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Δόμος, Ἀθήνα 2016. (Ἦτος πρωτοτύπου: *Skiathos, île grecque*, Paris 1934).

Ouspensky Leo., *Theology of the icon*, Crestwood - N. York 1978. [Ελληνικὴ μετάφραση: Λεων. Οὐσπένσκυ, *Ἡ θεολογία τῆς εἰκόνας στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, τόμοι 2, μτφρ. Σπ. Μαρίνης, Ἄρμος, Ἀθήνα 1993 (καὶ ἐπανεκδόσεις μονότομες).

Γ) ΣΥΠΜΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βαρελάς Λαμπρ., «Γιὰ τὸν «σοφὸ ἐπικριτῆ» στὸν πρόλογο τοῦ «Λαμπριάτικου Ψάλτη» του Παπαδιαμάντη, *Νέα Εστία*, τχ. 1844, Αθήνα, Μάιος 2011.

Βιολάκης Γ., *Τυπικὸν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, Κωνσταντινούπολη 1888.

Καλογερόπουλος Α., «*Ο θρούς του δέρατος*». *Η μουσική στον Παπαδιαμάντη*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1990.

Ρήγας π. Γεώργ. (οικονόμος), *Τυπικόν, Λειτουργικά Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1994.

Φαράσογλου π. Σ., *Τάξη και Ψαλμωδία στον Πατριαρχικό Ναό Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1988.